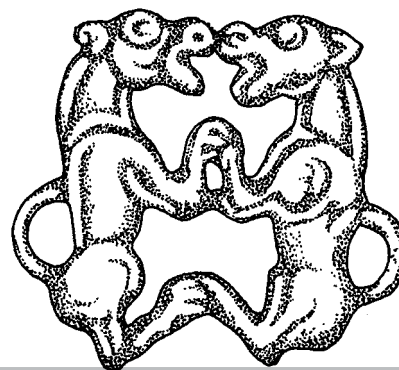

© Д. Л. ГАСКЕВИЧ* 2022

ПРО ЩЕ ОДНУ КОНЦЕПЦІЮ «НЕОЛІТУ» ІЗ РИСАМИ ПОСТМОДЕРНІЗМУ

У статті проаналізовано теоретичні погляди В. О. Манька щодо терміна «неоліт» та суті процесу неолітизації. Зроблено висновок, що одні з них повторюють ідеї представників постпроцесуалістської археології, а решта є, хоч і оригінальними, проте методологічно неформленими, сповненими протиріч та логічних хиб.

Ключові слова: Україна, неоліт, критика теоретичних поглядів, методологія, неолітизація, постмодернізм.

Вступ

Приводом для написання цієї статті стала публікація В. О. Манька та Г. Чхатарашвілі «Transcaucasia and Neolithic of South of East Europe», в рубриці «Дискусії» журналу «Археологія» (Manko, Chkhatarashvili 2022). У ній автори розглядають носіїв чотирьох ранньоголоценових археологічних культур Закавказзя як проміжну ланку в поширенні неолітичних новацій із Близького Сходу на південь Східної Європи, що відбувалося в межах кількох «інформаційних мереж», які охоплювали три названі регіони від фінального плейстоцену по початок атлантикуму. На думку авторів, формування та стійкість цих мереж забезпечувалася культурною та можливою мовною безперервністю мешканців Передньої Азії й півдня Східної Європи, що виникла та підтримувалася внаслідок їх багаторазових зустрічних міграцій, які проходили через Кавказ.

Подібність деяких матеріалів X—V тис. до н. е. Кавказу та півдня Східної Європи постулюється давно (наприклад, Бадер 1961; 1965; Формозов 1962; 1965; Крайнов 1960; Мацкевой 1977; Горелик 1984; Gorelik, Sybrjij, Sybrjij 2014).

* ГАСКЕВИЧ Дмитро Леонідович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології кам'яної доби, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0002-2831-1092, dmytro.haskevych@gmail.com

Уже понад 50 років тому С. М. Бібіков писав про ймовірність проникнення ранніх мезолітичних груп із Кавказу в Крим та подальші епізодичні зв'язки населення цих регіонів (Бибиков 1966, с. 142). Близькосхідним впливам, які йшли на північ через Кавказ, присвячено монографію Л. Доманської (Domańska 1990). Але й досі зазначені погляди важко назвати добре розробленими.

Отже, спроба розвинути вказану проблематику, вводячи нові, а також збираючи та структуруючи наявні дані, без сумніву, є важливою та актуальною. Однак позитивному сприйняттю статті В. О. Манька та Г. Чхатарашвілі в цілому заважає низка положень, викладених ними у розділі «Theoretical foundations and methods». Головним із них є уявлення про неоліт як епоху формування глобальних інформаційних мереж, що існували у вигляді культурно-історичних областей (далі — КІО) і в межах яких поширювалися інновації, винайдені на Близькому та Середньому Сході (Manko, Chkhatarashvili 2022, р. 20). Неминучим наслідком послідовного застосування цього підходу має бути висновок про початок «неолітизації» Північного Причорномор'я вже наприкінці плейстоцену, коли, на думку авторів, тут з'явилися групи людей, які входили до складу перших неолітичних КІО Близького Сходу. Отже, виглядаючи логічними в межах оприлюдненого у статті наративу, це визначення та похідні від нього висновки є вкрай дискусійними з огляду на домінуючі в археології потрактування терміна «неоліт» та уявлення щодо характеру й часу неолітизації Східної Європи, які автори вже у першому абзаці своєї праці назвали методологічно хибними. Мало того, озвучені у статті теоретичні положення, власне, і були сформульовані більше десяти років тому В. О. Маньком саме як альтернатива традиційним теоріям, що, на його думку, сповнені вад та суперечностей.

Розгляду та аналізу теоретичних поглядів В. О. Манька, сукупність яких надалі для зручності називатимемо «концепцією», та спробі з'ясувати, чи дійсно вони є «новим словом» в археологічній науці, присвячено пропонувану працю.

Суть концепції

Засади поглядів на неоліт як епоху формування інформаційних систем уперше і найбільш повно В. О. Манько виклав у великій статті «Проблеми вивчення неоліту України» (Манько 2010), значну частину якої майже дослівно повторив у вступному розділі своєї монографії «Фінальний палеоліт—неоліт Криму: культурно-історичний процес» (Манько 2013b, с. 4-14). Автор також навів та дещо розвинув їх у статті «Ідеї Чайлда та їх застосування для вивчення неоліту Східної Європи» (Манько 2013a). Аналізові основних положень цих праць має передувати короткий виклад наведених у них міркувань, який дозволить серед розлогіх описів, прикладів, спогадів, історіографічних та філософських відступів вичленити суть теоретичних ідей, показати причини їх виникнення та розкрити способи їх аргументації.

Розпочавши свою засадничу працю з огляду сучасного стану вивчення неоліту України, В. О. Манько дійшов висновку, що накопичення фактичних даних, результатів датувань, польових спостережень не приводять до якісних зрушень у вивченні цієї доби, а лише заплутують наші уявлення про неї. Такий стан речей він пов'язав із «жалюгідною джерельною базою українського неоліту»¹. Відсутність перспектив швидкого суттєвого її поповнення спонукала його «до пошуку таких напрямків дослідження, які принесли б у науку про неоліт щось принципово нове». Для цього він спробував окреслити «коло тих реальних теоретичних і практичних проблем», із якими стикаються дослідники неоліту (Манько 2010, с. 229-230).

Головною проблемою вивчення неоліту В. О. Манько вважає визначення самого поняття «неоліт». Навівши його дефініції, що належать Н. С. Котовій, В. І. Тимофєєву та співавторам, Дж. Леббоку, В. О. Городцову, О. Я. Брюсову, С. В. Ошибкіній та Л. Л. Залізнякаві, він констатував загальну хибу дотеперішніх визначень — їх описовий характер, який полягає у

¹ Тут і далі цитати з україномовних праць В. О. Манька наведено без змін, зі збереженням авторської орфографії та пунктуації.

перерахуванні набору формальних ознак цієї доби, що в різні часи в різних регіонах та у різних дослідників були свої. Зокрема, найбільш проблематичними він вважає значні розбіжності часу появи, хронології та географії поширення керамічного посуду й відтворювального господарства, що є найчастіше вказуваними ознаками неоліту (Манько 2010, с. 230-232).

За В. О. Маньком, витоки такого «ненаукового» підходу до визначення неоліту лежать у сучасній філософії, яка стверджує, що загальні поняття формуються як сума істотних ознак предметів та явищ. Це твердження він проілюстрував трьома цитатами з російських та українських підручників із логіки та філософії. Саме тому, що археологи навчалися за такими підручниками, які «не мають жодного відношення до реальності, оспівують емпіричний досвід і штовхають нас по тій дорозі пізнання світу, яка призводить до повної профанації будь-якої науки», вони досі не мають чіткої дефініції поняття «неоліт» (Манько 2010, с. 232).

Вихід із цієї ситуації В. О. Манько вбачає у поглядах філософа XVII ст. Г. В. Лейбніца, що жодна емпірика не може замінити загальних принципів. Указана ідея про перевагу дедукції над індукцією, наведена у переказі сучасного російського вченого Г. Г. Майорова, підштовхнула В. О. Манька до необхідності запропонувати власне визначення неоліту, яке «повинно мати властивість аксіоматичного і бути узагальнюючим». Отже, «неоліт слід визначати не як суму ознак, а як процес, зміст якого можна висвітлити методами археології і який має відповідати критерію загальності для всіх регіонів планети» (Манько 2010, с. 233).

Для практичного втілення свого теоретичного підходу В. О. Манько здійснив пошук єдиного універсального археологічного критерію неоліту. Розглянувши окремі епізоди історії формування культурного поділу неолітичних пам'яток України, він констатував тенденцію переходу від виділення окремих археологічних культур у середині XX ст. до виділення їх об'єднань у вигляді «культурно-історичних областей» (дніпро-донецької, маріупольської, нижньоволзької, гребениківської та кукрекської) наприкінці XX — на початку XXI ст. Таким чином, «сучасні спостереження дозволяють стверджувати, що жодне культурне явище неоліту не може бути інтерпретованим як суто регіональне, не пов'язане з певною КІО, тобто з певним інформаційним простором, в межах якого відбувало-

ся розповсюдження інноваційних технологій» (Манько 2010, с. 234). Виходячи з цього, було сформульоване центральне положення концепції, що «неолітом слід називати епоху створення інформаційних систем у вигляді культурно-історичних областей, до складу яких входять різні за походженням групи населення і на території яких простежуються спільні елементи матеріальної культури» (Манько 2010, с. 234; 2013а, с. 22; 2013b, с. 7).

Розгляд «першої в світі КІО неоліту» — докерамічного неоліту А Близького Сходу, схилив В. О. Манька до висновку, що спільними рисами матеріальної культури утворень, які входили до її складу, є лише крем'яні вістря з парними виїмками та круглі чи овальні житла, а не свідчення відтворювального господарства, відомі лише для частини з них. Тому формування КІО «мало інші причини, які знаходяться не у сфері інноваційних процесів в економіці. Чітко вказати такі причини важко. Не виключено, що населення просто стало спроможним утворити велику інформаційну систему внаслідок значних змін у психіці окремих людей, у соціальній поведінці колективів» (Манько 2010, с. 236). Саме ці зміни зробили «спроможними до спілкування» групи, «які за своїм походженням і матеріальною культурою були зовсім різними і розмовляли, не виключено, різними мовами» (Манько 2010, с. 236).

Причиною появи згаданих особливостей психіки, за В. О. Маньком, ймовірно, стало утворення великих стаціонарних поселень мисливців та збирачів, де мешкало близько трьох тисяч мешканців. Проживання поруч людей, які могли не знати один одного по імені, призвело до зламу традиційного світогляду та формування нової системи стосунків, етики, уявлень про місце людини в колективі та всесвіті. Руйнування «колективного Я» та «розвиток комунікативних систем, побудованих на спілкуванні особистостей, а не колективів», зрештою вилилося в подальше укрупнення поселень, і як наслідок — перехід до відтворювального господарства. «Таким чином, революція свідомості йшла попереду революції господарської, а складом і змістом «неолітичної революції» було саме поєднання цих двох процесів» (Манько 2010, с. 237).

У свою чергу, неолітична революція спричинила масове переселення великих груп неолітичної людності у місця з меншою щільністю населення — «дивовижні міграції, спрямовані

на захоплення вільних земель», сліди яких «простежуються і на території України, і в будь-якому регіоні Євразії» (Манько 2010, с. 237). При цьому на нових місцях переселенці могли як створювати нові осередки землеробства і скотарства, так і розвивати попередні привласнювальні форми господарства. Унаслідок спілкування мігрантів та місцевих мешканців у межах спільних інформаційних систем психіка автохтонів змінювалася, набуваючи специфічних «неолітичних» рис (Манько 2010, с. 237), отже, відбувалася їх «неолітизація».

Аналіз концепції.

Поняття «неоліт». У чому з В. О. Маньком важко не погодитися, то це з твердженням про відсутність однозначного розуміння терміна «неоліт». Відповідній дискусії присвячено сотні, якщо не тисячі публікацій. Але назагал проблема полягає передусім у подвійності сфери вживання терміна — первинній, службовій, як назви археологічного періоду, і вторинній, сутнісній, як назви певного явища первісної історії.

Первинне, службове, значення неоліту було закладене його винахідником — Дж. Леббоком як назва археологічного періоду, початок якого фіксується впровадженням кам'яних знарядь зі шліфованим лезом (Lubbock 1865). Через виявлення останніх у різних археологічних контекстах та сполученнях з іншими категоріями знахідок у різних географічних ареалах до цієї початкової ознаки відразу або згодом додалися нові: керамічний посуд, сталі поселення з довготривалими стаціонарними житлами, знаряддя для землеробства й ткацтва, крем'яні вироби на відтискних пластинах, свідчення мореплавства, мережі престижного обміну, якими прикраси та рідкісні матеріали поширюються на далекі території, тощо. Для їх позначення навіть ввели спеціальний термін — «неолітичний пакет». Як бачимо, в цілому за цим підходом до визначення неоліту стоїть так не любий В. О. Манькові індуктивний спосіб мислення — від конкретних фактів до узагальнень.

Але на різних територіях емпіричні ознаки неоліту проявлялися не всі і не одночасно. Основним шляхом розв'язання цієї проблеми стало створення численних регіональних періодизаційних схем, де ознаки чітко відповідали б археологічним реаліям конкретних ареалів.

Вторинне значення неоліту як історичного явища багато в чому завдячує використанню

цього археологічного терміна в працях учених, які зверталися до періодизації історії давнього суспільства, опублікованої 1877 р. у книжці культурного антрополога Л. Г. Моргана «Стародавнє суспільство або дослідження ліній людського прогресу від дикості через варварство до цивілізації». Межею між дикістю та першим ступенем варварства він уважав появу керамічного посуду, а межею між першим та другим ступенем варварства — появу землеробства й скотарства (Морган 1935, с. 10-12). Таким чином, на межі XIX та XX ст. слово «неоліт» стали використовувати як синонім періоду «варварства» з усіма його описаними Г. Л. Морганом етнографічними ознаками. Оскільки в соціально-економічній теорії К. Маркса та Ф. Енгельса уявлення про первісність будувалися переважно на працях Г. Л. Моргана (Енгельс 1919), у Радянському Союзі цей підхід став домінуючим. На Заході його популярність пов'язана із впровадженням марксистом В. Г. Чайлдом поняття «неолітична революція» для позначення переходу від мисливсько-збиральницької до землеробсько-скотарської економіки, що супроводжувався докорінними змінами соціальної структури та духовного життя відповідних суспільств (Childe 1936).

На відміну від археологічної періодизації, марксизм побудований на протилежному пізнавальному підході — дедуктивному — з його розглядом конкретних фактів та ситуацій крізь призму вже готової, незалежної від них загальної моделі. У рамках цієї парадигми проблема випадків невідповідності археологічних реалій описаній економічній моделі розв'язувалася через модифікацію дефініцій. Так, поряд із «класичним» землеробсько-скотарським «неолітом» стали виокремлювати нові явища, для яких впроваджували свої назви. Термін «субнеоліт» упровадила М. Гімбутас для позначення суспільств форейджерів, що виготовляли керамічні посудини (Gimbutas 1956, р. 11). Цей термін та його синонім «паранеоліт» застосовують переважно археологи Польщі, країн Балтії та Фінляндії (наприклад, Nowak 2007; Nordqvist 2018; Gumiński 2020), а з недавнього часу й України (Haskevych et al. 2019; Haskevych 2021; Кіосак, Котова 2020; Kiosak, Ivanova, Matviishyna 2020). Доволі невдалий географічно обумовлений термін «лісовий неоліт» використовувався переважно в Радянському Союзі, а згодом — у Росії (Ошибкина 1996, с. 6). Показовою є спроба російського археолога

Л. П. Хлобистіна розрізнити неолітичні культури з різними формами господарювання, ввівши терміни «агронеоліт» та «агонеоліт». При цьому нижню межу останнього він визначив за появою керамічного посуду та кам'яних знарядь, виготовлених у техніці двобічного ретушування та шліфування (Хлобыстин 1972, с. 26).

Дві світові війни, політичні й економічні кризи середини XX ст. призвели до розчарування у філософських концепціях модерної доби, становлення «постмодернізму» як їх заперечення. У науці це вилилося в критику раціоналістичних поглядів. В археології відбулася чергова зміна парадигми, яка перевела фокус із залучення природничих дисциплін та методів кількісної оцінки на гуманітарну складову досліджень (Kristiansen 2022, р. 7-9). У постмодерністському трактуванні неоліту основна увага стала приділятися не екологічно детермінованим економічним та демографічним процесам, а реконструкції ментальності — соціальної і духовній сферам життя. Так, Ж. Ковен обґрунтовував, що зрушення в мисленні епіпалеолітичних мешканців Близького Сходу передували їх переходу до відтворювального господарства. Мало того, зміни в менталітеті людини та в суспільній свідомості стали розглядати як каталізатор і двигун неолітизації. Оскільки їх археологічною ознакою була поява численних антропо- та зооморфних фігурок, а також інших символічно оформлених об'єктів і систем (житлових та ритуальних споруд, поховань, специфічно орнаментованих ужиткових речей тощо), відповідний процес одержав назву «революція символів» (Cauvin 1994). Найглибше такий підхід розроблено в працях одного із засновників постпроцесуалізму — Я. Годдера (Hodder 1982; 1986; 1990), а також його однодумців і послідовників. Серед них на особливу увагу заслуговують численні публікації Т. Воткінса, ідеї якого вражаюче подібні на погляди В. О. Манька, про що буде сказано далі.

На території колишнього Радянського Союзу через відомі ідеологічні причини марксистські принципи в археології панували до кінця XX ст. і значною мірою зберігаються до сьогодні. При розгляді проблем неолітизації тут вплив постпроцесуалістів трапляється дуже рідко (наприклад, Мерперт 2000, с. 58). Тому поява концепції В. О. Манька з її наголосом на психічних змінах як передумові неолітизації не є чимось новим у світовому контексті. Але в українській археології вона стала одним із рідкісних проявів по-

стмодерністських підходів, що протистоять не так процесуалізму представників "Нової археології", як марксистській доктрині. Хоча суть цієї концепції тяжіє до поглядів постпроцесуалістів, вона відрізняється від них як окремими нюансами змісту, так і своєю категоричністю, претензією на «універсальність» та «аксіоматичність».

До речі, часте вживання В. О. Маньком слова «аксіоматичний» вказує на намагання застосувати дедуктивний метод дослідження. Нагадаю, що в ньому аксіоми — це базові положення, на яких будуються більш складні теорії та гіпотези, що потребують спеціального доведення. На відміну від останніх, аксіоми сприймаються як даність, очевидність або результат конвенційної згоди вчених. Так, евклідова геометрія спирається на п'ять аксіом: що між будь-якими двома точками можна провести пряму; що дві паралельні прямі ніколи не перетинаються тощо. У Г. В. Лейбніца аксіомами були лише два закони формальної логіки: закон суперечності та закон достатньої підстави (Лейбниц 1984). В. О. Манько вважає «і аксіоматичним, і одночасно загальним» своє визначення неоліту як «*епохи створення інформаційних систем у вигляді культурно-історичних областей*» (Манько 2010, с. 239). Отже, ключовим для розуміння суті неоліту в цьому визначенні є поняття «КІО».

Поняття «культурно-історична область». Найбільш розгорнуте визначення КІО, за В. О. Маньком, це «*інформаційна система, яка існувала поза залежністю від ландшафтів і економічних чинників, яка об'єднувала різне за походженням і, можливо, мовою, населення, яке брало активну участь в обміні досягненнями у сфері матеріальної культури, — що може бути простежене методами археологічного дослідження*» (Манько 2010, с. 238).

Термін КІО вперше з'явився в радянській археології у працях Н. Я. Мерперта з вивчення доби бронзи. Уже в ранніх публікаціях він чітко розрізняв археологічний та інтерпретаційний рівень дослідження первісної історії певних регіонів, використовуючи термін «етнічна спільність» для позначення давніх етнічних груп та «культурна область» для позначення ареалу близьких за своїми характеристиками археологічних пам'яток (Мерперт 1958, с. 47-48). Пізніше термін «культурна область» він замінив на «культурно-історична область» (Мерперт 1974, с. 13). До неолітичної доби останній

вперше застосував І. Б. Васильєв, виділивши маріупольську КІО (Васильєв 1979).

Проте якщо відволіктися від номінального, суто термінологічного, підходу, а сфокусуватися на суті поняття «КІО», то найближчим її аналогом є поняття «історико-культурна область» (або її абсолютний синонім «історико-етнографічна область») в етнографії. Відповідними термінами радянські етнографи позначали «*частини ойкумени, у населення яких в силу спільності соціально-економічного розвитку, тривалих зв'язків і взаємного впливу складаються подібні культурно-побутові (етнографічні) особливості. Найбільш ясно ці особливості виступають зазвичай у матеріальній культурі — житлі, засобах пересування, їжі та начинні, одязі, взутті, головних уборах, прикрасах, тощо, але охоплюють також деякі явища в галузі духовної культури, тією чи іншою мірою пов'язані з господарством та побутом (багато звичаїв, обрядів, вірувань, усної поетичної народної творчості та ін.)*»² (Чебоксаров, Чебоксарова 1985, с. 222).

На відміну від етносів, що характеризуються самосвідомістю членів, належність до історико-культурної області може не усвідомлюватися відповідними групами, а визначатися лише в процесі спеціальних етнографічних досліджень. Саме це наближає історико-культурні області до КІО, які відбивають подібність археологічного матеріалу, а не реальну етнічну самосвідомість давнього населення. Мало того, останнім часом багато археологів та етнографів взагалі скептично ставляться як до можливості археологічного виділення давніх етносів, так і до самого існування груп людей із чіткою етнічною самоідентифікацією раніше Середньовіччя (Шнирельман 2013, с. 55-61). Таким чином, загострення уваги на вживаних термінах утрачає сенс, адже в різні часи словами «культурна», «історико-культурна область», «культурно-історична область», «етнокультурна область», «історико-культурна спільність», «етнокультурна спільність» археологи називали саме сукупності археологічних пам'яток, що за ними, як виявилось, можуть взагалі не стояти реальні групи давньої людності або стоять утворення різного, невідомого нам статусу. Про це пише і В. О. Манько: «*дуже важливим є розуміння КІО як аморфного і дискретного явища, яке перебуває в постійному русі і є вкрай нестабіль-*

² Тут і далі переклад із російської та англійської Д. Гаскевича.

ним» (Манько 2013б, с. 13). І ще: «Слід відзначити, що поняття КІО в сучасній українській археологічній літературі має прями й приховані синоніми. Прямим синонімом КІО є широко вживане в літературі поняття «етнокультурна спільнота»... Іноді КІО називають просто культурами» (Манько 2010, с. 238). При цьому він наполягає «на застосуванні надалі тільки поняття КІО, яке не несе в собі етнічного навантаження» (Там само, с. 238).

Таким чином, виявляється, що ключовим елементом дефініції неоліту В. О. Манька є формування «нестабільних» «аморфних і дискретних явищ», які археологічно фіксуються за поширенням спільних ознак у різних випадках різних категорій археологічних знахідок і можуть виступати у фаховій літературі під різними назвами. Закономірно виникає питання: чи дійсно настільки нечітко окреслені явища не можна виділити в попередні археологічні періоди? Іншими словами: чи дійсно не існували КІО мезоліту та палеоліту?

На поставлене питання сам В. О. Манько (2010, с. 235) відповідає заперечно, згадуючи принаймні одну «мезолітичну» КІО — Дювензее, виділену С. К. Козловським у зандровій зоні Центральної та Східної Європи (Kozłowski 1972, s. 46-91). Щоб розв'язати це протиріччя, він намагається окреслити різницю між донеолітичними та неолітичними КІО. Як це зроблено, має неабияке значення і потребує розлогії цитати: «вони (КІО донеолітичного часу.— Д. Г.) утворюються або в результаті розселення носіїв певної кам'яної індустрії, або пов'язані, внаслідок спеціалізації мисливського господарства, з певним типом ландшафту. Іншими словами, процес утворення КІО попередніх епох не є результатом розвитку інформаційних систем; навпаки, окремі індустрії таких КІО розвиваються у різних напрямках, набуваючи з часом велику кількість відмінностей. КІО неоліту, на відміну від КІО попередніх епох, динамічно розвиваються, створюють інформаційні системи, які поєднують населення віддалених регіонів, розташованих у різних ландшафтних зонах; активно сприймають інновації, в тому числі і різні форми відтворювального господарства, інновації в обробці каменю, в тому числі й технологію крем'яних знарядь праці, а з певного часу — і керамічного виробництва» (Манько 2010, с. 235).

Наведені роз'яснення В. О. Манька важко назвати переконливими. В іншому місці цитова-

ної статті він зауважує: «Потужним механізмом утворення КІО (неоліту. — Д. Г.) були міграції, які здійснювалися населенням, знайомим з багатьма інноваційними виробничими технологіями і методами ведення господарства» (Манько 2010, с. 238). Виходить, механізм утворення КІО в палеоліті, мезоліті та неоліті названо однако-вий — розселення. Не спрацьовує й протиставлення за ознакою новаторства, ландшафту чи господарства. У донеолітичний час також були винаходи та «обмін досягненнями у сфері матеріальної культури». Їх найяскравіші приклади — мікролітична техніка, списометалка, лук і стріли, гарпун (Праслов 1982; Демиденко 1987; Нужний 2008; Pétillon, Cattelain 2022), приручений собака (Germonpré et al. 2009; Lahtinen et al. 2021), який уже в плейстоцені поширився в різних ландшафтах і навіть на різних континентах (Perri et al. 2021). Отже, різниця залишається невідчутною без згаданого в аналізованій цитаті переліку конкретних новацій: відтворювальне господарство, нові типи крем'яних знарядь, кераміка. Не напряму, а опосередковано через інформаційні системи та КІО в концепцію В. О. Манька повернулися ті самі «емпіричні» описові ознаки, яких він так хотів позбутися. Без них визначити неоліт не вдалося.

Вадя концепції. Головним недоліком теоретичних поглядів В. О. Манька є їх методологічна неоформленість. Нагадаємо, що «концепцією» їх було названо автором цієї статті для зручності. Сам В. О. Манько свої ідеї взагалі ніяк не називає. Як виняток, у його засадничій праці один раз промайнуло слово «гіпотеза» (Манько 2010, с. 233). Це спостереження важливе тим, що з методологічного погляду, концепції, теорії та гіпотези в індуктивному дослідженні вимагають достатньої аргументації, а в дедуктивному — критичної перевірки, фальсифікації. Висловлення ж певних ідей та міркувань ні до чого не зобов'язує.

Центральне місце серед ідей В. О. Манька посідає нове розуміння терміна «неоліт». Але й тут жодного методологічного обґрунтування визначення чекати не варто, бо його відразу оголошено «аксіоматичним», отже, таким що не потребує доведення. З іншого боку, таке доведення було б просто неможливим через множинність запропонованих дефініцій: лише в аналізованій статті 2010 р. її автор навів щонайменше три власних визначення «неоліту», називаючи його то «процесом», то «епохою», то «інформаційною системою» (Манько 2010,

с. 229, 233, 234, 251). Також «інформаційною системою» він називає й КІО (Манько 2010, с. 238). Але що значить сам термін «інформаційна система» (а також уживані ним терміни «інформаційний простір» та «інформаційне поле») автор чітко не пояснив.

Крім описаного термінологічного хаосу, тексти В. О. Манька рясніють логічними помилками. Серед останніх досить поширені міркування, що базуються на хибних засновках. Розглянемо їх на прикладі обґрунтування аксіоматичності запропонованої дефініції неоліту. Вона є такою, бо «з одного боку, археологічними методами простежено утворення КІО з самого початку розвитку неоліту, з іншого боку — нам невідома жодна індустрія неоліту, яка була б ізольована від зовнішніх впливів і так чи інакше не була пов'язана з якоюсь КІО» (Манько 2010, с. 239).

Перша фраза аргументації звучить: «...простежено утворення КІО з самого початку розвитку неоліту...», — але ж хіба може бути інакше, якщо у наведеному перед цим визначенні неоліт, власне, і названо добою утворення КІО? Це типова логічна помилка — «порочне коло», коли на визначення або на доказ вводить та теза, яка доводиться, або поняття, що визначається. Якщо ж у цій фразі під «неолітом» автор мав на увазі не своє, а «чайлдівське» розуміння терміна, то це теж нелогічно, адже виходить, що останній є частиною обґрунтування дефініції, покликаної його ж спростувати.

Наступна фраза: «...нам невідома жодна індустрія неоліту, яка була б ізольована від зовнішніх впливів...». Виходить, що дедуктивне «аксіоматичне» та «загальне» твердження спирається на власний досвід самого В. О. Манька («нам невідома») — хіба це не чиста емпірика? А наскільки багатим є цей досвід для ствердження «глобальності» запропонованого критерію («жодна індустрія») — чи дійсно автор проаналізував усі відомі на сьогодні «неолітичні» (у якій трактовці?) індустрії світу? Насправді ж він просто відштовхується від протилежного, вважаючи, що в донеолітичні часи «міжкультурні контакти простежуються як виняткові випадки, до того ж, не доведені археологічними фактами», та аргументуючи це посиланням на монографію А. Н. Сорокіна 2002 р. (Манько 2010, с. 236). Але згаданий дослідник писав там про конкретну ситуацію мезоліту центральної частини Європейської Росії, та й не був настільки категоричним, застерігаючи, що «... не

було й нема на Землі жодного цілком ізольованого від сусідів племені чи народу» (Сорокин 2002, с. 140). Мало того, основою становлення *Homo sapiens* як біологічного виду було саме подолання ізоляції общин (Семенов 1986, с. 89-90). Уже для верхнього палеоліту розширені мережі обміну символічних ресурсів — мушель та якісної кам'яної сировини — чітко фіксують взаємодію віддалених груп (Gamble 1998; 1999). Отже, контакти як причина «зовнішніх впливів» у комплексах знахідок притаманні не лише неоліту, а всьому часу існування людства, відрізняючись від періоду до періоду лише зростанням їхньої протяжності та інтенсивності. Таким чином, аналізоване твердження В. О. Манька містить ще одну логічну хибу — визначення своєрідності частини цілого через властивість, притаманну всьому цілому.

На думку розробника гіпотетико-дедуктивного методу К. Пропера, в науці не існує ані логічного методу одержання нових ідей, ані логічної реконструкції цього процесу; натомість кожне відкриття містить «іраціональний елемент» або «творчу інтуїцію». Але він же обґрунтував необхідність перевірки кожної нової гіпотези, визначивши низку шляхів підтвердження її валідності. Один із них — пересвідчитись у її внутрішній несуперечливості (Поппер 1983, с. 52-53).

В. О. Манько самовпевнено зазначає, що його трактування неоліту «є єдиним можливим підходом до його вивчення, який позбавлений внутрішніх протиріч» (Манько 2010, с. 251). Чи це так, розглянемо на прикладі тверджень із двох раніше наведених цитат. У першому йдеться про те, що КІО неоліту «динамічно розвиваються, створюють інформаційні системи, які поєднують населення віддалених регіонів, розташованих у різних ландшафтних зонах» (Манько 2010, с. 235). У другому говориться, що неолітична КІО — це і є «інформаційна система, яка існувала поза залежністю від ландшафтів...» (Там само, с. 238). Поєднання вказаних двох положень призводить до безглузкого висновку, що КІО створювали самих себе. І такі протиріччя в аналізованих працях далеко не поодинокі.

Іншими способами підтвердження валідності гіпотез, за К. Поппером, є доведення їхньої життєспроможності та корисності в практичному використанні. Хоч В. О. Манько і стверджує, що його бачення неоліту є теоре-

тичною основою проведених ним досліджень, аналіз засвідчує інше.

Нагадаю, що, за В. О. Маньком, неоліт — це доба (або процес) формування «інформаційних систем» у вигляді КІО. Виходячи з цього, факт появи в якомусь регіоні перших груп вихідців із неолітичного Близького Сходу мав би автоматично включити відповідну територію до складу близькосхідних КІО, носієм традицій яких ця людність була перед міграцією. Від цього моменту має стартувати й процес неолітизації нового регіону, адже в ньому оселилися представники «глобальної інформаційної мережі», сформованої «революцією свідомості», які до того ж були носіями інноваційних крем'яних індустрій. Так раніше вважав і сам В. О. Манько (2013а, с. 30). Але в недавній його та Г. Чхатарашвілі статті зазначено, що чотири розглянуті ними близькосхідні міграції були не частиною і не причиною, а лише «передумовою» неолітизації Західного Закавказзя та півдня Східної Європи (Manko, Chkhatarashvili 2022, р. 46). Виглядає, що ознакою неоліту для авторів залишаються інші, чітко не названі інновації в матеріальній культурі, а не утворення КІО, яке стало можливим завдяки прогресивним рисам трансформованої неолітичної психіки, зокрема «спроможності до спілкування». Таким чином, окремі положення вказаної публікації не тільки не базуються на попередніх теоретичних засадах, але й суперечать їм.

Ще гіршими є справи із застосуванням концепції В. О. Манька при розв'язанні більш загальних задач. Так, раніше у власному визначенні неоліту він підкреслював його формалізований характер, що «*відповідає критерію загальності для всіх регіонів планети*» (Манько 2010, с. 233). Але в останніх працях неоліт уже визначено як «*добу формування глобальних інформаційних мереж, у межах яких поширювалися інновації, створені на Близькому та Середньому Сході*» (Manko, Chkhatarashvili 2022, р. 20). Отже, або дослідник щиро вважає, що первинна неолітизація Східної Азії та Америки відбувалася з Близького Сходу, або відмовився від універсальності своїх попередніх поглядів.

У своїй засадничій статті В. О. Манько пише про неможливість відмежування енеоліту від визначеного у запропонованій ним спосіб неоліту. Як необхідний висновок із цього він закликав до перегляду змісту поняття «енеоліт» або й відмови від нього (Манько 2010, с. 239). Ще одним із обумовлених наслідків прийнят-

тя його ідей «*є абсолютна необхідність ревізії тієї картини культурного розмаїття, яку ми маємо зараз*», а отже, «*перегляд реєстру численних «культур», «типів пам'яток», «варіантів» і подібного роду фантомів, якими стала такою багатою наша археологія*» (Манько 2010, с. 239, 241). Хоч від часу написання цих рядків минуло 12 років, навіть у публікаціях самого В. О. Манька досі згадуються неіснуючі, на його думку, буго-дністровська, донецька та сурська культури (Manko, Chkhatarashvili 2022, р. 19, 29, 49). Про відмову від них інших вчених не йдеться й поготів.

Таким чином, навіть у власних працях В. О. Манька життєспроможність та корисність його теоретичних ідей поки що не витримують випробовування часом. Їх упровадження в українську та світову археологічну науку не відбувається і виглядає малоімовірним в майбутньому.

Концепція та постмодернізм

Оцінку концепції В. О. Манька як реалізації постмодерністських підходів в археології потрібно проводити у двох аспектах — стилістичному та змістовному.

За манерою викладу, роботи В. О. Манька якнайкраще відповідають влучній характеристиці, наданій Л. С. Клейном постпроцесуалістському дискурсу: «*Для нього типове вільне розглагольстування без чіткого структурування, без жорсткої методики, із заміною дефініцій метафорами, а професіоналізму філософії*» (Клейн 2012, с. 726). І дійсно, у постмодерний час через послаблення раціонального компонента в науці посилюється ірраціональне — пізнання через інтуїцію, «схоплення» ідеї замість висування та доведення гіпотези. Риторика, спрямована на переконування читача, підмінює собою методичне доведення, побудоване на логічних процедурах.

Перераховані ознаки присутні в працях В. О. Манька. Його тексти містять багато притаманних риторичі хитрощів: запитання з наперед передбаченою відповіддю; заочні суперечки з одним або кількома довільно обраними опонентами, перемога у яких подається як підтвердження неспроможності всіх альтернативних поглядів; парадокси; хибні аналогії; апеляції до незнання; гра словами, зокрема еквівокація — почергове вживання різних значень одного терміна. Внаслідок цього систему дока-

зів підміняє яскраве, емоційно викладене про-роцтво, що має сприйматися на віру через його заявлену (а насправді абсолютно уявну) оче-видність, «аксіоматичність».

Типово постмодерністською є й мова публі-кацій — не відсторонена, а сповнена апеляцій до власного досвіду: «*на мій погляд*», «*мені зда-ється*», «*за моїм переконанням*», «*мені дуже важко з ним погодитися*», «*просто не можна уявити*» тощо. У тексті наявні спогади, емоцій-ний опис своїх почуттів при висуненні нових ідей, яке розглядається як «*божевільний вчи-нок*», подібний до «*звичайного самогубства*», рефлексії щодо їх сприйняття колегами, роз-мірковування на кшталт «*археолог не повинен відповідати за те, що світ є недосконалим*» (Манько 2010, с. 230, 233). Зрештою, типовим проявом постмодернізму є пошук зовнішніх причин виникнення певних наукових проблем, зокрема в системі освіти, яка викладає філосо-фію у спосіб, що веде до «*повної профанації будь-якої науки*».

Попри наведені зовнішні ознаки посмодер-ністського дискурсу, у чотирьох аналізованих публікаціях (Манько 2010; 2013а; 2013b; Manko, Chkhatarashvili 2022) не згадується жодна праця постпроцесуалістів, які чималу увагу приділяли змінам у психіці первісної людини при переході до осілого способу життя. Так, у роки, що пере-дували появі концепції В. О. Манька, Т. Ф. Вот-кінс активно розробляв свою теорію когнітив-но-культурних ніш. У ній він зіставив еволюцію людського пізнання та культури з археологічни-ми даними Південно-Західної Азії кінця плей-стоцену — початку голоцену і дійшов висновку, що зменшення мобільності та зростання гро-мад близькосхідних спеціалізованих збирачів-мисливців призвели до покращення їхніх когні-тивних навичок і спроможності створювати та «читати» насичене знаками штучне середови-ще, зокрема поселення сільського типу, струк-тури стаціонарних жител, поховань, святилищ, побутового начиння. У свою чергу це сприяло подальшому згуртуванню та зростанню цих ко-лективів, розширенню та інтенсифікації соці-ального обміну, який зв'язував спільноти ново-го типу в потужні мережі взаємодії кількох рів-нів. Вони формувалися завдяки використанню символічної/стилістичної сигналізації, що за-безпечувала підтримку відносин між людьми, які не можуть спілкуватися один з одним віч-на-віч, а часто і між людьми, які перебувають дале-ко один від одного, які рідко бачаться або не зна-

йомі особисто, говорять різними мовами. Люди, які більшість часу перебували в антропогенно-му середовищі, поступово розширювали його за рахунок землі та природних ресурсів за межа-ми поселень, що призвело до доместикації рос-лин і тварин, а отже, аграрної революції (Watkins 2004; 2005; 2006; 2008; 2009; 2010a; 2010b).

Як бачимо, зміни в психології (названі В. О. Маньком «революцією свідомості») та їх-ній вплив на формування мереж взаємодії (на-званих ним «інформаційними системами»), які досить туманно висвітлені у кількох абза-цах аналізованих праць (Манько 2010, с. 236-237; 2013b, с. 10; Manko, Chkhatarashvili 2022, р. 20), насправді мають велику історіографію. Але, схоже, В. О. Манько був не знайомий із кількадесятирічним доробком постпроцесу-алістів, що привело його до казусу «винайден-ня велосипеда». Якщо ж він знав ці публіка-ції, але не послався на них, то питання пере-ходить у площину наукової етики. Зазначене стосується робіт не лише постпроцесуалістів, а й представників інших археологічних шкіл. Так, проблемі чисельності та щільності насе-лення як факторам культурних перетворень присвячено, наприклад, монографію Р. Флетче-ра (Fletcher 1995), серію праць археологів-дар-віністів, цілий масив соціологічної літератури, які В. О. Манько також не згадує.

Попри значну подібність до постпроцесу-алістських теорій, концепція В. О. Манька сут-тево відрізняється від них у тому, що стосується поширення «неолітичної» свідомості за межа-ми Близького Сходу. Так, у роботах Я. Годдера її ознаками є свідчення символічної поведінки, наприклад, трапецієподібні кам'яні конструкції з похованнями всередині них та монументаль-ні антропо-іхтіоморфні скульптури поселення Лепенський Вир на Дунаї. Передумовою їх по-яви він вважає високу концентрацію та віднос-ну осілість місцевих мисливців і рибалок у над-звичайно багатій на природні ресурси ущели-ні Залізних Воріт (Hodder 1990). Натомість, за В. О. Маньком, головною, а на практиці — єди-ною, передумовою поширення змін психіки, що уможлилювали утворення нових «інформацій-них систем», виступають міграції близькосхід-ної людності, які археологічно фіксуються за поширенням низки мікролітичних крем'яних індустрій. При цьому він ігнорує той факт, що для функціонування мереж рух великих груп населення не є обов'язковим — достатньо контактів між їхніми представниками. Утім,

все різноманіття видів культурної трансмісії В. О. Манько не розглядає. Методами мережевого аналізу, які широко застосовуються в археології (Brughmans 2013), він відверто нехтує. Зрештою, він майже не приділяє уваги можливості конвергентної еволюції окремих типів матеріальної культури, зокрема мікролітів.

Таким чином, погляди В. О. Манька не можна віднести до постпроцесуалістських як таких, хоча вплив на нього постмодерністського світогляду очевидний. Саме собою останнє не може бути предметом ані схвалення, ані осуду. Але прихильність науковців до постмодернізму криє в собі низку потенційних небезпек. Розчарування у науковій об'єктивності та дух свободи постмодерної доби апелюють до плюралізму й толерантності — кожен має право висловити власну думку, навіть найекзотичнішу. Зловживання одних вчених згаданим правом може призводити до появи публікацій, сповнених риторики та методологічного нігілізму, який виливається у термінологічний хаос і нехтування логікою, як в аналізованих працях. З іншого боку, поділяючи право бути почутим, решта наукової спільноти схильна надто по-блажливо ставитись до таких публікацій. Приклад цього — рішення головного редактора видання «Кам'яна доба України» Л. Л. Залізняка надрукувати статтю В. О. Манька «Проблеми вивчення неоліту України» з приміткою: «Зміст та стилістичні особливості статті збережені за наполегливою вимогою автора» (Манько 2010, с. 253). Але всяка толерантність має свої межі. Так, «червоною лінією» в науці є плагіат і свідомі маніпуляції фактами.

Показовим прецедентом реакції українських археологів на випадок порушень наукової етики стала дискусія щодо поглядів Ю. О. Шилова, найповніше опублікованих у книжці «Прабатьківщина аріїв» (Шилов 1995). Ця праця є яскравим прикладом постмодерністських підходів у пострадянській археології. Змістовно вони проявилися у розгляді символізму конструкцій давніх курганів як втілення духовного світу їхніх творців. Типовими рисами постмодерністського стилю викладу є увага Ю. О. Шилова до психічних станів дослідників відповідних пам'яток, драматичне закінчення останнього розділу словами «на цьому рукопис уривається...», викриття традиційної науки, яка нібито через консерватизм неспроможна належно оцінити справжнє значення здобутих ним знань. Проте не це викликало тривале обговорення на

сторінках журналу «Археологія», а методичні і методологічні огріхи й факти академічної недоброчесності (Рассамакін 1992; Ричков 1992; Відейко 1995; Кузін-Лосєв 1995; Болтрик 1996; Залізник 2002), які зрештою призвели до остракізму автора «Прабатьківщини аріїв» при спробі захистити цю книжку як докторську дисертацію (Протокол ... 1995).

Аналіз академічної доброчесності В. О. Манька не входить до завдань цієї статті. Але опубліковані рецензії на деякі його публікації (Горелик 2009; Леонова 2021) вимагають обережного ставлення не тільки до його теоретичних підходів, але й частини наведених ним фактів.

Висновки

Одним із мотивів створення В. О. Маньком власної концепції неоліту було бажання виправити «помилку» марксиста В. Г. Чайлда, який упровадив як головну ознаку неоліту критерій відтворювального господарства, узятий з арсеналу істориків первісності. Але реалізуючи свій задум, В. О. Манько пішов шляхом, наміченим постпроцесуальною археологією чверть сторіччя раніше, — сперся на ще більш хиткий критерій неоліту у вигляді психологічних змін, які зазвичай вивчають неврологи, психологи та соціологи. На відміну від постпроцесуалістів, зосереджених на фіксації цих змін в археологічних свідченнях символічної поведінки, для В. О. Манька головною ознакою становлення «неолітичної» людини стала її здатність до спілкування, яку він археологічно фіксує за утворенням «інформаційних систем у вигляді КІО», окреслених поширенням певних типів артефактів, на практиці — майже виключно крем'яних мікролітів. Намагання пов'язати ментальну трансформацію з новаціями в кременеобробці призвели до формулювання ним «аксіоматичних» визначень низки археологічних понять, а також некоректного цитування, виголошення тверджень, умовиводів і міркувань, що характеризуються термінологічним хаосом, протиріччями, логічними хибами та риторичністю.

Попри декларування В. О. Маньком «революції свідомості» як універсальної причини становлення неоліту, на практиці він продовжує пов'язувати його початок із поширенням певних інновацій, а не «неолітичною» здатністю до спілкування, відображеною у формуванні КІО. Останні для нього — лише показники міграцій, які є передумовою, але не частиною

процесу неолітизації. Не здійснив він і передбачені його концепцією ревізію визначення «неоліту» та перегляд усталеного культурного поділу мезоліту й неоліту Євразії. Отже, запропоновані В. О. Маньком теоретичні ідеї впродовж 12 років не реалізує повною мірою навіть він сам. Тим більше, не йдеться про їх упродовження іншими вченими. Натомість провідними тенденціями у вивченні неоліту залиша-

ються зростання якості власне археологічних досліджень, поглиблення їх інтеграції з археозоологією, палеоетноботанікою, антропологією, палеогенетикою, розширення спектру використання ізотопних та хімічних аналізів, застосування експериментальних методів.

Подяки

Автор щиро дякує анонівному рецензентові за слушні поради щодо покращення статті.

Бадер, Н. О. 1961. О соотношении культуры верхнего палеолита и мезолита Крыма и Кавказа. *Советская археология*, 4, с. 9-25.

Бадер, Н. О. 1965. Варианты культур Кавказа конца верхнего палеолита и мезолита. *Советская археология*, 4, с. 3-16.

Бибииков, С. Н. 1966. Раскопки в навесе Фатма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 126, Москва: Наука, с. 138-143.

Болтрик, Ю. В. 1996. Про «відповідальні здобутки» і здоровий глузд. *Археологія*, 2, с. 116-120.

Васильев, И. Б. 1979. *Лесостепное Поволжье в эпоху энеолита и ранней бронзы*. Автореферат диссертации к. и. н. Институт археологии АН СССР.

Відейко, М. Ю. 1995. У пошуках держави Аратти. *Археологія*, 2, с. 104-118.

Горелик, А. Ф. 1984. Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники I в Северо-Восточном Приазовье. *Советская археология*, 2, с. 115-133.

Горелик, А. Ф. 2009. Рецензия на: В. О. Манько. Неоліт Південно-Східної України. Навчальне видання. Київ, Шлях, 2006. *Археологические записки*, 6, с. 315-326.

Демиденко, Е. Ю. 1987. До питання про час винаходу лука та стріл. *Археологія*, 60, с. 1-6.

Энгельс, Ф. 1919. *Початок родини, приватної власності і держави. На підставі дослідів Л. Г. Моргана*. Нью-Йорк: Видане Української федерації Американської соціалістичної партії.

Залізняк, Л. Л. 2002. Новітні міфи в індоєвропейстиці Східної Європи. *Археологія*, 4, с. 88-97.

Кіосак, Д., Котова, Н. 2020. Захарівка I — пам'ятка з мікролітичним інвентарем на південному схилі Подільської височини. В: Dębiec, M., Saile, T. (eds.). *A planitiebus usque ad montes. Studia archaeologica Andreae Pelisiak vite anno sexagesimo quinto oblata*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, с. 153-163.

Клейн, Л. С. 2012. Коллектив Ходдера о религии в раннем неолите (Hodder I. (ed.). *Religion in the Emergence of Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 373 p.). *Российский археологический ежегодник*, 2, с. 723-728.

Крайнов, Д. А. 1960. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа для периодизации послепалеолитических культур Крыма. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 91, Москва, Ленинград: Наука.

Кузін-Лосев В. І. 1995. Деякі зауваження з приводу інтерпретації археологічного матеріалу. *Археологія*, 4, с. 94-104.

Лейбниц, Г. В. 1984. Об основных аксиомах познания. В: Лейбниц, Г. В. *Сочинения в четырех томах*. Т. 3. Москва: Мысль, с. 138-141.

Леонова, Е. В. 2021. Рецензия на: Манько В. А. Крымский свидер или крымский PPNB? *Camera praehistorica*, 1 (6), с. 150-153. <https://doi.org/10.31250/2658-3828-2021-1-63-150-153>.

Манько, В. О. 2010. Проблеми вивчення неоліту України. *Кам'яна доба України*, 13, с. 229-253.

Манько, В. О. 2013а. Ідеї Г. Чайлда та їх застосування для вивчення неоліту Східної Європи. *Археологія*, 1, с. 16-32.

Манько, В. О. 2013б. *Фінальний палеоліт—неоліт Криму: культурно-історичний процес*. Київ: б.л.

Мацкевой, Л. Г. 1977. *Мезолит и неолит Восточного Крыма*. Киев: Наукова думка.

Мерперт, Н. Я. 1958. Из древнейшей истории Среднего Поволжья. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 61, с. 45-156.

Мерперт, Н. Я. 1974. *Древнейшие скотоводы Волжско-Уральского междуречья*. Москва: Наука.

Мерперт, Н. Я. 2000. *Очерки археологии библейских стран*. Москва: ББИ.

Морган, Л. Г. 1935. *Древнее общество*. Ленинград: Издательство Института народов Севера.

Нужний, Д. Ю. 2008. *Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці: удосконалення зброї первісних мисливців*. Київ: КНТ.

Ошибкина, С. В. 1996. Понятие о неолите. В: Ошибкина, С. В. (отв. ред.). *Археология. Неолит Северной Евразии*. Москва: Наука, с. 6-9.

Праслов, Н. Д. 1982. О времени изобретения лука. *Тезисы докладов XI конгресса ИАКВА*. Т. 2. Москва: б. в., с. 232-233.

Поппер, К. 1983. *Логика и рост научного знания*. Москва: Прогресс.

Протокол..., 1996. Протокол № 7 засідання відділу первісної археології від 18 квітня 1995 р. *Археологія*, 2, с. 107-116.

Рассамакин, Ю. Я. 1992. До проблеми вивчення курганних споруд. *Археологія*, 4, с. 121-137.

Рычков, М. О. 1992. Антропоморфні насипи. Міф чи дійсність? *Археологія*, 4, с. 138-147.

Семенов, Ю. И. 1986. Завершение становления человеческого общества и возникновение первобытной родовой общины. В: Бромлей, Ю. В., Першиц, А. И., Шнирельман, В. А. (ред.). *История первобытного общества*. Т. 2. Эпоха первобытной родовой общины, гл. 2. Москва: Наука, с. 73-129.

Сорокин, А. Н. 2002. *Мезолит Жиздринского поля. Проблема источниковедения мезолита Восточной Европы*. Москва: Наука.

Формозов, А. А. 1962. Неолит Крыма и Черноморского побережья Кавказа. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 102, с. 89-149.

Формозов, А. А. 1965. *Каменный век и энеолит Прикубанья*. Москва: Наука.

Хлобыстин, Л. П. 1972. Проблемы социологии неолита Северной Евразии. В: Решетов, А. М. (отв. ред.). *Охотники, собиратели, рыболовы: проблемы социально-экономических отношений в доземледельческом обществе*. Ленинград: Наука, с. 26-42.

- Чебоксаров, Н. Н., Чебоксарова, И. А. *Народы. Расы. Культуры*. Москва: Наука, 1985.
- Шилов, Ю. А. 1995. *Прародина ариев: история, обряды и мифы*. Киев: СИНТО.
- Шнирельман, В. А. 2013. Этничность в археологии — реальность или фантом? В: Мосин, В. С., Яблонский, Л. Т. (отв. ред.). *Этничность в археологии или археология этничности?: Материалы Круглого стола*. Челябинск: ЦИКР Рифей, с. 50-81.
- Brughmans, T. 2013. Thinking Through Networks: A Review of Formal Network Methods in Archaeology. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 20, p. 623-662. <https://doi.org/10.1007/s10816-012-9133-8>.
- Childe, V. G. 1936. *Man Makes Himself*. London: Watts & Co.
- Cauvin, J. 1994. *Naissance des Divinités, Naissance de l'agriculture: La révolution des symboles au Néolithique*. Paris: CNRS Éditions.
- Domańska, L. 1990. *Kaukasko-nadczarnomorskie wzorce kulturowe w rozwoju późnomezolitycznych społeczeństw Niżu strefy pogranicza Europy Wschodniej i Środkowej*. Inowrocław: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Uniwersytet Łódzki.
- Fletcher, R. 1995. *The Limits of Settlement Growth: A Theoretical Outline*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gamble, C. 1998. Palaeolithic Society and the Release from Proximity: A Network Approach to Intimate Relations. *World Archaeology*, 29 (3), p. 426-449. <https://dx.doi.org/10.1080/00438243.1998.9980389>.
- Gamble, C. 1999. *The Palaeolithic Societies of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Germonpré, M., Sablin, M. V., Stevens, R. E., Hedges, R. E. M., Hofreiter, M., Stiller, M., Després, V. R. 2009. Fossil Dogs and Wolves from Palaeolithic Sites in Belgium, the Ukraine and Russia: Osteometry, Ancient DNA and Stable Isotopes. *Journal of Archaeological Science*, 36 (2), p. 473-490. <https://doi.org/10.1016/j.jas.2008.09.033>.
- Gimbutas, M. 1956. *The Prehistory of Eastern Europe. Part I: Mesolithic, Neolithic and Copper Age Cultures in Russia and the Baltic Area*. Cambridge: Peabody Museum.
- Gorelik, A., Cybrij, A., Cybrij, V. 2014. Zu kaukasischen und vorderasiatischen Einflüssen bei der Neolithisierung im unteren Donbecken. *Eurasia Antiqua*, 20, S. 143-170.
- Gumiński, W. 2020. The Oldest Pottery of the Para-Neolithic Zedmar Culture at the Site Szczepanki, Masuria, NE-Poland. *Documenta Praehistorica*, 47, 126-154. <https://doi.org/10.4312/dp.47.8>.
- Haskevych, D. 2021. Beside or by Turn? The Buh-Dnister Foragers and the Linear-Band Pottery Farmers on the Southern Buh River (Ukraine). *Sprawozdania Archeologiczne*, 73 (1), p. 9-55. <https://doi.org/10.23858/SA/73.2021.1.2480>.
- Haskevych, D., Endo, E., Kunikita, D., Yanevich, O. 2019. New AMS Dates from the Sub-Neolithic Sites in the Southern Buh area (Ukraine) and Problems in the Buh-Dnister Culture Chronology. *Documenta Praehistorica*, 46, p. 216-245. <https://doi.org/10.4312/dp.46.14>.
- Hodder, I. 1982. *Symbols in Action. Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. 1986. *Reading the Past. Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. 1990. *The Domestication of Europe: Structure and Contingency in Neolithic Societies*. Oxford: Blackwell.
- Kiosak, D., Ivanova, S., Matviishyna, Zh. 2020. Rapid Climatic Event 8200 cal BP and Social Dynamics in North-Western Pontic Region. *Vita Antiqua*, 12, p. 31-39. <https://doi.org/10.37098/VA-2020-12-31-39>.
- Kozłowski, S. K. 1972. *Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiąclecia p. n. e.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kristiansen, K. 2022. *Archaeology and the Genetic Revolution in European Prehistory* (Elements in the Archaeology of Europe). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009228701>.
- Lahtinen, M., Clinnick, D., Mannermaa, K., Salonen, S. J. & Viranta, S. 2021. Excess Protein Enabled Dog Domestication during Severe Ice Age Winters. *Scientific reports*, 11 (7), 78214. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-78214-4>.
- Lubbock, J. 1865. *Prehistoric Times as Illustrated by Ancient Remains and the Manners and Customs of Modern Savages*. London: Williams and Norgate.
- Manko, V. O., Chkhatarashvili, G. L. 2022. Transcaucasia and Neolithic of South of Eastern Europe. *Археологія*, 2, p. 19-52. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.019>.
- Nordqvist, K. 2018. *The Stone Age of North-Eastern Europe 5500—1800 cal BC. Bridging the Gap between the East and the West*. Oulu: University of Oulu.
- Nowak, M. 2007. Middle and Late Holocene Hunter-Gatherers in East Central Europe: Changing Paradigms of the 'Non-Neolithic' Way of Life. *Documenta Praehistorica*, 34, p. 89-103. <https://doi.org/10.4312/dp.34.7>.
- Perri, A. R., Feuerborn, T. R., Frantz, L. A. F., Larson, G., Malhi, R. S., Meltzer, D. J., Witt, K. E. 2021. Dog Domestication and the Dual Dispersal of People and Dogs into the Americas. *PNAS*, 118 (6), p. 1-8. <https://doi.org/10.1073/pnas.2010083118>.
- Pétillon, J.-M., Cattelain, P. 2022. Experimental Evidence of Spear-Thrower Use in the Late Upper Palaeolithic (Upper Magdalenian) from the Isturitz Cave Site, Pyrénées-Atlantiques, France. *Археологія*, 2, p. 5-18.
- Watkins, T. 2004. Building Houses, Framing Concepts, Constructing Worlds. *Paléorient*, 30 (1), p. 5-23.
- Watkins, T. 2005. The Neolithic Revolution and the Emergence of Humanity: a Cognitive Approach to the First Comprehensive World-View. In: Clarke, J. (ed.). *Archaeological Perspectives on the Transmission and Transformation of Culture in the Eastern Mediterranean*. Oxford: Council for British Research in the Levant and Oxbow Books, p. 84-88.
- Watkins, T. 2006. Neolithisation in Southwest Asia — the Path to Modernity. *Documenta Praehistorica*, 33, p. 71-88. <https://doi.org/10.4312/dp.33.9>.
- Watkins, T. 2008. Supra-Regional Networks in the Neolithic of Southwest Asia. *Journal of World Prehistory*, 21 (1), p. 139-171. <https://doi.org/10.1007/s10963-008-9013-z>.
- Watkins, T. 2009. Natural Environment Versus Cultural Environment: the Implications of Creating a Built Environment. In: Córdoba, J., Molist, M., Pérez, C., Rubio, I., Martínez, S. (eds). *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*. Madrid, April 3—8, 2006. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, p. 428-437.
- Watkins, T. 2010a. Changing People, Changing Environments: How Hunter-Gatherers Became Communities that Changed the World. In: Finlayson, B., Warren, G. (eds.). *Landscapes in Transition*. Oxford: Oxbow Books, p. 106-114.
- Watkins, T. 2010b. New Light on Neolithic Revolution in South-West Asia. *Antiquity*, 84 (325), p. 621-634. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00100122>.

Надійшла 26.08.2022.

Dmytro L. Haskevych

PhD in History, Research fellow, Department of the Stone Age Archaeology, the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-2831-1092, dmytro.haskevych@gmail.com

ON ONE MORE CONCEPT OF “NEOLITHIC” BASED ON THE POSTMODERNISM APPROACH

Valerii Manko and Guram Chkhatarashvili published their article in the “Arheologia”, No. 2, 2022. In the paper, they discussed the migration of bearers of four Neolithic flint industries from Southwest Asia through the Caucasus to the south of Eastern Europe from the final Pleistocene to the early Atlantic. According to the authors, stable connections between these remote areas led to the emergence of four “information networks”, which they called “Cultural-Historical Regions” (CHR). The authors believe that the first region of such type in human history was the Pre-Pottery Neolithic A (PPNA) in the Near East. Therefore, they call the “theoretical basis” of their study “the idea of understanding the Neolithic as an epoch of the formation of global information networks, within which innovations created in the Near and Middle East were disseminated.”

V. Manko began to develop the described theoretical views in 2010 when he wrote that the reason for the emergence of the CHR is the ability to communicate, formed due to the mental changes of inhabitants of the PPNA large settlements. The statement about specific psyche and worldview as the basis of Neolithic has been expressed as an idea of Post-Processual archaeology long before V. Manko announced it. In particular, Trevor Watkins developed this concept in detail. However, V. Manko does not mention works by any post-processualists in his publications.

The statement about the formation of the ability to communicate only in the Neolithic is V. Manko’s novelty. He based it on one reference to a publication of Alexey N. Sorokin, who allegedly claimed that the bearers of different flint industries did not contact each other in the central part of European Russia in the Mesolithic. V. Manko misinterpreted this particular subjective observation and gave it the meaning of a global pattern. Thus, his definition of the Neolithic is controversial, because of using this erroneous premise. Generally, V. Manko’s theoretical reasoning is full of contradictions, logical errors, terminological chaos, and rhetoric in the postmodernism style. It is noteworthy that V. Manko himself does not fully adhere to his previous theoretical views in his later works.

Key words: Ukraine, Neolithic, criticism of theoretical views, methodology, neolithization, postmodernism.

References

- Bader, N. O. 1961. Sur la corrélation des civilisations du Paléolithique supérieure et Mésolithique de la Crimée et du Caucase. *Sovetskaia Archeologiya*, 4, p. 9-25. (In Russian).
- Bader, N. O. 1965. Variations de civilisation du Caucase à la fin de l’époque paléolithique supérieure et mésolithique. *Sovetskaia Archeologiya*, 4, p. 3-16. (In Russian).
- Bibikov, S. N. 1966. Raskopki v navese Fatma-Koba i nekotorye voprosy izucheniia mezolita Kryma. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 126, Moskva: Nauka, p. 138-143.
- Boltryk, Yu. V. 1996. Pro “vidpovidalni zdobutky” i zdorovyh hluzd. *Arheologia*, 2, p. 116-120.
- Vasilev, I. B. 1979. *Lesostepnoe Povolzhe v epokhu eneolita i rannei bronzy*. Avtoreferat dissertatsii k. i. n. Institut arkheologii AN SSSR.
- Videiko, M. Yu. 1995. In search of state of Arata. *Arheologia*, 2, c. 104-118. (In Ukrainian).
- Gorelik, A. F. 1984. Exploration of Mesolithic Complexes of Zimovniki I Site North-East of the Azov Sea. *Sovetskaia Archeologiya*, 2, p. 115-133. (In Russian).
- Gorelik, A. F. 2009. Retsenziia na V. O. Manko. Neolit Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy. Navchalne vydannia. Kyiv: Shliakh, 2006. *Arkheologicheskie zapiski*, 6, p. 315-326.
- Demydenko, Ye. Yu. 1987. Do pytannia pro chas vynakhodu luka ta stril. *Arheologia*, 60, p. 1-6.
- Engels, F. 1919. *Pochatok rodyny, pryvatnoi vlasnosti i derzhavy. Na pidstavi doslidiv L. G. Morgana*. New-York: Vydanie Ukrainskoi federatsii Amerykanskoi sotsialistychnoi partii.
- Zaliznyak, L. L. 2002. New modern myths in the Indo-European studies of the Eastern Europe. *Arheologia*, 4, p. 88-97. (In Ukrainian).
- Kiosak, D., Kotova, N. 2020. Zakharivka I — a site with a microlithic assemblage on the southern slope of the Podillian upland. In: Dębiec, M., Saile, T. (eds.). *A planitiebus usque ad montes. Studia archaeologica Andreæ Pelisiak vitæ anno sexagesimo quinto oblata*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, p. 153-163. (In Ukrainian).
- Klein, L. S. 2012. Review of: Hodder I. (ed.). *Religion in the Emergence of Civilization*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010. 373 p. *Russian Archaeological Yearbook*, 2, p. 723-728. (In Russian).
- Krainov, D. A. 1960. Peshcheraia stoiianka Tash-Air I kak osnova dlia periodizatsii poslepaleoliticheskikh kultur Kryma. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 91, Moskva; Leningrad: Nauka.
- Kusin-Losev, V. I. 1995. Some remarks apropos interpretation of archaeological findings. *Arheologia*, 2, p. 94-104. (In Ukrainian).
- Leibnits, G. V. 1984. Ob osnovnykh aksiomakh poznaniia. In: Leibnits, G. V. *Sochineniia v chetyrekh tomakh*. Vol. 3. Moskva: Mysl, p. 138-141.
- Leonova, Ye. V. 2021. Review of: Manko, V. O., Crimean Swiderian or Crimean PPNA? *Camera praehistorica*, 1 (6), p. 150-153. <https://doi.org/10.31250/2658-3828-2021-1-63-150-153>. (In Russian).
- Manko, V. O. 2010. Problems of investigations of Neolithic in Ukraine. *Stone Age of Ukraine*, 13, p. 229-253. (In Ukrainian).
- Manko, V. A. 2013a. G. Childe’s Ideas and Their Application for Eastern Europe Neolithic Studies. *Arheologia*, 1, p. 16-32. (In Ukrainian).
- Manko, V. O. 2013b. *Finalnyi paleolit — neolit Krymu: kulturno-istorychnyi protses*. Kyiv: b./v.

- Matskevoi, L. G. 1977. *Mezolit i neolit Vostochnogo Kryma*. Kyiv: Naukova dumka.
- Merpert, N. Ya. 1958. Iz drevneishei istorii Srednego Povolzhia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 61, p. 45-156.
- Merpert, N. Ya. 1974. *Drevneishe skotovody Volzhsko-Uralskogo mezhdurechia*. Moskva: Nauka.
- Merpert, N. Ya. 2000. *Ocherki arkheologii bibleiskikh stran*. Moskva: BBI.
- Morgan, L. G. 1935. *Drevnee obshchestvo*. Leningrad: Izdatelstvo Instituta narodov Severa.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2008. *Rozvytok mikrolitychnoi tekhniki v kamianomu vitsi: udoskonalennia zbroi pervisnykh myslyvtiv*. Kyiv: KNT.
- Oshibkina, S. V. 1996. Poniatie o neolite. In: Oshibkina, S. V. (exec. ed.). *Arkheologia. Neolit Severnoi Evrazii*. Moskva: Nauka, p. 6-9.
- Praslov, N. D. 1982. O vremeni izobreteniia luka. *Tezisy dokladov XI kongressa INKVA*. Vol. 2. Moskva b. v., p. 232-233.
- Popper, K. 1983. *Logika i rost nauchnogo znaniia*. Moskva: Progress.
- Protokol..., 1996. Protokol No 7 zasidannia viddilu pervisnoi arkheologii vid 18 kvitnia 1995 r. *Arheologia*, 2, p. 107-116.
- Rassamakin, Yu. Ya. 1992. Concerning the problem of studying burial mounds. *Arheologia*, 4, p. 121-137. (In Ukrainian).
- Rychkov, N. A. 1992. Anthropomorphous mounds. A myth or reality? *Arheologia*, 4, p. 138-147. (In Ukrainian).
- Semenov, Yu. I. 1986. Zavershenie stanovleniia chelovecheskogo obshchestva i vzniknovenie pervobytnoi rodovoi obshchiny. In: Bromlei, Yu. V., Pershits, A. I., Shnirelman, V. A. (ed.). *Istoriia pervobytnogo obshchestva*. Vol. 2. Epokha pervobytnoi rodovoi obshchiny, gl. 2. Moskva: Nauka, p. 73-129.
- Sorokin, A. N. 2002. *Mezolit Zhizdrinskogo polesia. Problema istochnikovedeniia mezolita Vostochnoi Evropy*. Moskva: Nauka.
- Formozov, A. A. 1962. Neolit Kryma i Chernomorskogo poberezhia Kavkaza. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 102, p. 89-149.
- Formozov, A. A. 1965. *Kamennyi vek i eneolit Prikubania*. Moskva: Nauka.
- Khlobystin, L. P. 1972. Problemy sotsiologii neolita Severnoi Evrazii. In: Reshetov, A. M. (exec. ed.). *Okhotniki, sobirатели, rybolovy: problemy sotsialno-ekonomicheskikh otноshenii v dozemledelcheskom obshchestve*. Leningrad: Nauka, p. 26-42.
- Cheboksarov, N. N., Cheboksarova, I. A. *Narody. Rasy. Kultury*. Moskva: Nauka, 1985.
- Shilov, Yu. A. 1995. *Prarodina ariev: istoriia, obriady i mify*. Kyiv: SINTO.
- Shnirelman, V. A. 2013. Etnichnost v arkheologii — realnost ili fantom? In: Mosin, V. S., Yablonskii, L. T. (exec. ed.). *Etnichnost v arkheologii ili arkheologii etnichnosti?: Materialy Kruglogo stola*. Cheliabinsk: TsIKR Rifei, p. 50-81.
- Brughmans, T. 2013. Thinking Through Networks: A Review of Formal Network Methods in Archaeology. *Journal of Archaeological Method and Theory*, 20, p. 623-662. <https://doi.org/10.1007/s10816-012-9133-8>.
- Childe, V. G. 1936. *Man Makes Himself*. London: Watts & Co.
- Cauvin, J. 1994. *Naissance des Divinités, Naissance de l'agriculture: La révolution des symboles au Néolithique*. Paris: CNRS Éditions.
- Domańska, L. 1990. *Kaukasko-nadczarnomorskie wzorce kulturowe w rozwoju późnomezolitycznych społeczeństw Niżu strefy pogranicza Europy Wschodniej i Środkowej*. Inowrocław: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu; Uniwersytet Łódzki.
- Fletcher, R. 1995. *The Limits of Settlement Growth: A Theoretical Outline*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gamble, C. 1998. Palaeolithic Society and the Release from Proximity: A Network Approach to Intimate Relations, *World Archaeology*, 29 (3), p. 426-449. <https://dx.doi.org/10.1080/00438243.1998.9980389>.
- Gamble, C. 1999. *The Palaeolithic Societies of Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Germonpré M., Sablin, M. V., Stevens, R. E., Hedges, R. E. M., Hofreiter, M., Stiller, M., Després, V. R., 2009. Fossil Dogs and Wolves from Palaeolithic Sites in Belgium, the Ukraine and Russia: Osteometry, Ancient DNA and Stable Isotopes. *Journal of Archaeological Science*, 36 (2), p. 473-490, <https://doi.org/10.1016/j.jas.2008.09.033>.
- Gimbutas, M. 1956. *The Prehistory of Eastern Europe. Part 1: Mesolithic, Neolithic and Copper Age Cultures in Russia and the Baltic Area*, Cambridge: Peabody Museum.
- Gorelik, A., Cybrij, A., Cybrij, V. 2014. Zu kaukasischen und vorderasiatischen Einflüssen bei der Neolithisierung im unteren Donbecken. *Eurasia Antiqua*, 20, S. 143-170.
- Gumiński, W. 2020. The Oldest Pottery of the Para-Neolithic Zedmar Culture at the Site Szczepanki, Masuria, NE-Poland. *Documenta Praehistorica*, 47, p. 126-154. <https://doi.org/10.4312/dp.47.8>
- Haskevych, D. 2021. Beside or by Turn? The Buh-Dnister Foragers and the Linear-Band Pottery Farmers on the Southern Buh River (Ukraine). *Sprawozdania Archeologiczne*, 73 (1), p. 9-55. <https://doi.org/10.23858/SA/73.2021.1.2480>.
- Haskevych, D., Endo, E., Kunikita, D., Yanevich, O. 2019. New AMS Dates from the Sub-Neolithic Sites in the Southern Buh area (Ukraine) and Problems in the Buh-Dnister Culture Chronology. *Documenta Praehistorica*, 46, p. 216-245. <https://doi.org/10.4312/dp.46.14>.
- Hodder, I. 1982. *Symbols in Action. Ethnoarchaeological Studies of Material Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. 1986. *Reading the Past. Current Approaches to Interpretation in Archaeology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hodder, I. 1990. *The Domestication of Europe: Structure and Contingency in Neolithic Societies*. Oxford: Blackwell.
- Kiosak, D., Ivanova, S., Matviishyna, Zh. 2020. Rapid Climatic Event 8200 cal BP and Social Dynamics in North-Western Pontic Region. *Vita Antiqua*, 12, p. 31-39. <https://doi.org/10.37098/VA-2020-12-31-39>.
- Kozłowski, S. K. 1972. *Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiąclecia p. n. e.* Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Kristiansen, K. 2022. *Archaeology and the Genetic Revolution in European Prehistory* (Elements in the Archaeology of Europe). Cambridge: Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781009228701>.
- Lahtinen, M., Clinnick, D., Mannerman, K., Salonen, S. J. & Viranta, S. 2021. Excess Protein Enabled Dog Domestication during Severe Ice Age Winters. *Scientific reports*, 11 (7), 78214. <https://doi.org/10.1038/s41598-020-78214-4>.
- Lubbock, J. 1865. *Prehistoric Times as Illustrated by Ancient Remains and the Manners and Customs of Modern Savages*. London: Williams and Norgate.

- Manko, V. O., Chkhatarashvili, G. L. 2022. Transcaucasia and Neolithic of South of Eastern Europe. *Arheologia*, 2, p. 19-52. <https://doi.org/10.15407/arheologia2022.02.019>.
- Nordqvist, K. 2018. *The Stone Age of North-Eastern Europe 5500-1800 cal BC. Bridging the Gap between the East and the West*. Oulu: University of Oulu.
- Nowak, M. 2007. Middle and Late Holocene Hunter-Gatherers in East Central Europe: Changing Paradigms of the 'Non-Neolithic' Way of Life. *Documenta Praehistorica*, 34, p. 89-103. <https://doi.org/10.4312/dp.34.7>.
- Perri, A. R., Feuerborn, T. R., Frantz, L. A. F., Larson, G., Malhi, R. S., Meltzer, D. J., Witt, K. E. 2021. Dog Domestication and the Dual Dispersal of People and Dogs into the Americas. *PNAS*, 118 (6), p. 1-8. <https://doi.org/10.1073/pnas.2010083118>.
- Pétillon, J.-M., Cattelain, P. 2022. Experimental Evidence of Spear-Thrower Use in the Late Upper Palaeolithic (Upper Magdalenian) from the Isturitz Cave Site, Pyrénées-Atlantiques, France. *Arheologia*, 2, p. 5-18.
- Watkins, T. 2004. Building Houses, Framing Concepts, Constructing Worlds. *Paléorient*, 30 (1), p. 5-23.
- Watkins, T. 2005. The Neolithic Revolution and the Emergence of Humanity: a Cognitive Approach to the First Comprehensive World-View. In: Clarke, J. (ed.). *Archaeological Perspectives on the Transmission and Transformation of Culture in the Eastern Mediterranean*. Oxford: Council for British Research in the Levant and Oxbow Books, p. 84-88.
- Watkins, T. 2006. Neolithisation in Southwest Asia — the Path to Modernity. *Documenta Praehistorica*, 33, p. 71-88. <https://doi.org/10.4312/dp.33.9>.
- Watkins, T. 2008. Supra-Regional Networks in the Neolithic of Southwest Asia. *Journal of World Prehistory*, 21 (1), p. 139-171. <https://doi.org/10.1007/s10963-008-9013-z>.
- Watkins, T. 2009. Natural Environment Versus Cultural Environment: the Implications of Creating a Built Environment. In: Córdoba, J., Molist, M., Pérez, C., Rubio, I., Martínez, S. (eds.). *Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*. Madrid, April 3-8, 2006. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, p. 428-437.
- Watkins, T. 2010a. Changing People, Changing Environments: How Hunter-Gatherers Became Communities that Changed the World. In: Finlayson, B., Warren, G. (eds.). *Landscapes in Transition*. Oxford: Oxbow Books, p. 106-114.
- Watkins, T. 2010b. New Light on Neolithic Revolution in South-West Asia. *Antiquity*, 84 (325), p. 621-634. <https://doi.org/10.1017/S0003598X00100122>.